

Shi Xiaowang¹

brshi2008@gmail.com

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Formacja katolików świeckich w Chinach. Przypadek diecezji Handan

The Formation of Lay Catholics in China. The Case of the
Handan Diocese.

Cytacja: Shi Xiaowang, 2022, *Formacja katolików świeckich w Chinach. Przypadek diecezji Handan*, Nurt SVD, t. 151, nr 1, s. 149-166

Streszczenie

Formacja świeckich stanowi ważną część misji Kościoła w każdym kraju. W społeczeństwach europejskich łatwiej jest zapewnić wiernym świeckim wychowanie religijne w sposób dostosowany do ich potrzeb. Jednak w Chinach, które nie są krajem pełnej wolności religijnej, istnieje wiele zewnętrznych ograniczeń w rozwoju Kościoła, co sprawia, że dość trudno jest zapewnić chińskim wiernym świeckim systematyczną formację wiary. Z tego powodu diecezja Handan podjęła szereg praktycznych kroków w formacji wiary świeckich w świetle aktualnej sytuacji Kościoła lokalnego. Należą do nich m.in.: konkursy wiedzy katechizmowej i biblijnej, 100-dniowy program formacyjny młodzieży, spotkania małżeńskie, formacja nauczycieli do szkół niedzielnych oraz Ruchu Światło-Życie. Te działania realizowane są za pośrednictwem kilku instytucji formacyjnych, np. seminarium przygotowawczego, Diecezjalnego Centrum Formacji, Centrum Formacji Uczniów. Te niesystematyczne metody formacji okazały się kluczowe dla rozwoju Kościoła w Chinach.

---

¹ Shi Xiaowang, imię chrzcielne Jan, urodzony 1978 w Handan w Chinach; 1999 wstąpił do diecezjalnego seminarium przygotowawczego, 2003-2010 studiował filozofię i teologię w seminarium prowincji Hebei; 2012 podjął pracę w seminarium; 2013 przyjął święcenia kapłańskie; 2015 przyjechał do Polski; 2018 ukończył studia magisterskie na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, a 2020 uzyskał licencjat.

Słowa kluczowe: diecezja Handan, formacja świeckich, katechizacja, Kościół w Chinach, misja Kościoła, Ruch Światło-Życie.

Abstract

Lay formation is an important part of the Church's mission in every country. In European societies it is easier to provide lay faithful with a religious education adjusted to their needs. However, in China, which is not a country of complete religious freedom and there are many external constraints on the development of the Church, it is quite difficult to provide systematic formation of the faith of Chinese lay faithful. For this reason the Diocese of Handan has adopted a number of practical approaches to lay faith formation in the light of the current situation of the local Church. These include organized catechism and biblical knowledge competitions, a youth formation program for students, matrimonial meetings, teacher training for Sunday schools and the Light-Life movement etc., and it takes place through several formation institutions: such as the Preparatory Seminary, Diocesan Formation Centre and Students Formation Centre. These unsystematic methods of formation have proved crucial to the development of the Church in China.

Keywords: Church mission, lay formation, Church in China, Handan Diocese, catechisation, Light-Life movement.

Wprowadzenie

W powszechnym użytku funkcjonują pojęcia „laik” czy „laikat”, oznaczające chrześcijan, którzy nie są duchownymi. Pojęcia te pochodzą od greckiego słowa *laikós*. Pierwszy raz w literaturze chrześcijańskiej pojawiło się ono u Klemensa Rzymskiego w jego *Liście do Koryntian*. Użył on go na określenie „zwykłych” członków ludu – w odróżnieniu od „urzędników”. Według niego *laikós* to „członek *laosu*”, czyli ludu Bożego (Benedykt XVI, 2007). W II wieku, kiedy Kościół miał już wyraźniej określoną i zorganizowaną strukturę hierarchiczną, laikat zaczął być uważany za podrzędny wobec kleru. Od IV wieku, gdy struktury kościelne upodobniły się do struktur politycznych, podporządkowanie świeckich stało się trwałą częścią życia kościelnego (Strzelczyk i Józwiak, 2017, s. 71-91).

Stanowiąc większość członków wspólnoty Kościoła, świeccy odgrywają coraz ważniejszą rolę we wspólnocie wiary. Są takimi samymi chrześcijanami jak ci, którzy pełnią urzędy kościelne, mają wspólną godność członków, wynikającą z ich odrodzenia w Chrystusie, posiadają tę samą łaskę synowską oraz to samo powołanie

do doskonałości. Mają udział we wspólnym kapłaństwie wszystkich wiernych w Kościele jako Lud Boży. Aby osiągnąć cel, jakim jest doskonalenie się i posłannictwo służenia dziełom misyjnym Kościoła, należy zapewnić im odpowiednią formację wiary.

Dzisiejsze Chiny są krajem ateistycznym, w którym panuje dyktatura partii komunistycznej. Jako „obca religia” chrześcijaństwo, a zwłaszcza Kościół katolicki, staje przed wielkimi wyzwaniami, aby przetrwać i rozwijać się w tym środowisku. W obecnym chińskim systemie edukacji nauczanie religii jest zabronione. Cała wiedza, którą chińskie dzieci otrzymują w szkole już od najmłodszych lat, jest wiedzą ateistyczną, a propaganda medialna w społeczeństwie opiera się na ateizmie. W takim środowisku, aby utrzymać wiarę dzieci pochodzących z rodzin chrześcijańskich, trzeba włożyć wiele wysiłku w dzieło formacji świeckich.

Mimo prawie 30 lat prześladowań i mimo stale obowiązujących ograniczeń Kościół katolicki podjął wiele prób, by znaleźć odpowiednią drogę dla formacji wiary świeckich. Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie tych działań na przykładzie jednej z najbardziej dynamicznie rozwijających się obecnie diecezji – Handan. Według danych z 2011 roku diecezja ta liczyła 130 000 katolików, dwóch biskupów, 75 kapłanów oraz 240 sióstr zakonnych z dwóch zgromadzeń. Na Wielkanoc 2011 roku w diecezji Handan chrzest przyjęło 969 osób. Jedynie diecezja Xingtai miała ich więcej (Wenzel-Teuber, 2012, s. 12-20; Wenzel-Teuber, 2013, s. 19-28; Wenzel-Teuber, 2014, s. 17-27).

1. Zarys historii

Diecezja Handan (w dokumentach Stolicy Apostolskiej znana jako diecezja Yongnian) znajduje się w południowej części prowincji Hebei. Została utworzona w 1980 roku po reformie i otwarciu kraju (zgodnie z podziałem administracyjnym rządu) z dawną diecezją Yongnian jako główną jednostką, obejmującą niewielką część dawnych diecezji Daming, Weihui oraz Linqing. W 1929 roku, wchodząc w skład wikariatu apostolskiego Xian Xian, erygowana została jako prefektura apostolska Yongnian, której ordynariuszem został ks. Cui Shouxun. W 1933 roku została podniesiona do rangi wikariatu apostolskiego, a 11 czerwca tego samego roku ks. Cui został wyświęcony w Rzymie na biskupa wikariusza przez papieża Piusa XI. W 1946 roku Handan stała się oficjalnie diecezją, a bp Cui Shouxun sprawował posługę w diecezji Yongnian do swojej śmierci w 1950 roku. Następnie pasterzami diecezji

Handan byli ks. Wang Shouqian (1950-1958) oraz ks. Zhou Qingyun (1964-1980). Po utworzeniu diecezji Handan na biskupa został wyświęcony w 1987 roku ks. Chen Bolu, który wyszedł z więzienia. Formalnie został ustanowiony biskupem diecezji Handan w 1988 roku, a następnie został uznany zarówno przez Stowarzyszenie Katolików Chińskich, jak i wkrótce przez Stolicę Apostolską.

Trzeba też dodać, że w 1989 roku po nominacji papieskiej sakrę biskupią przyjął ks. Jan Han Dingxiang, który jednak nie został uznany przez władze chińskie. Był on wielokrotnie więziony. Ostatni raz trafił do więzienia w 1999 roku, gdzie zmarł w 2007 roku. W 2004 roku analogicznie (jako biskup pomocniczy) z nominacji papieskiej, ale bez zgody Stowarzyszenia Katolików Chińskich, wyświęcony został ks. Józef Shi Shuangxi, który jednak szybko został zmuszony do rezygnacji i wkrótce zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach.

Gdy w 1988 roku ks. Piotr Chen Bolu został biskupem, diecezja liczyła sześciu księży (w zawansowanym wieku) i około 60 000 wiernych. Dzięki jego wysiłkom liczba księży wzrosła do 93, a katolików do około 130 000. Współczesny rozwój diecezji Handan to też jego wielka zasługa. Po jego śmierci w 1999 roku następcą został bp Stefan Yang Xiangtai, który 15 lat spędził w więzieniach. Był on wyświęcony z nominacji papieskiej. Z jednej strony nie chciał być określany mianem biskupa podziemnego, ale z drugiej odmówił przyłączenia się do struktur kościelnych usankcjonowanych przez państwo. Był on wielkim przeciwnikiem niszczenia krzyży w imię „sinizacji”. Ten problem nasila się bowiem w ostatnich latach. Bp Stefan zmarł 13 października 2021 roku².

Pozostawiając kwestie przeszłości, w pewnej części rozwiązane na mocy obecnego porozumienia między rządem Chin a Stolicą Apostolską, przejdźmy teraz do współczesności diecezji Handan.

Diecezja ta, licząca ponad 120 księży, około 300 siostr zakonnych i ponad 170 000 chrześcijan świeckich, jest jedną z najszybciej rozwijających się diecezji w Chinach (obok diecezji Xingtai). Prowadzi obecnie m.in. 13 klinik, sierociniec, trzy domy starców, centrum

---

² Niekiedy pojawiają się nieporozumienia w związku z sakrą bpa Józefa Sun Jigena. W roku 2007 został on nominowanym przez papieża Benedykta XVI koadiutorem bpa Yang Xiangtai. Chodziło jednak o diecezję Daming, której bp Yang Xiangtai był również ordynariuszem. Sprawa ta była głośna, bo najpierw musiał czekać cztery lata z powodu braku zgody rządu, a później, trzy dni przed planowaną konsekracją (26 czerwca 2011 roku) Sun Jigen został aresztowany przez policję. Przewidując taką możliwość, dał się jednak wyświęcić, w tajemnicy kilka dni wcześniej – 21 czerwca. Od 2017 roku jest on biskupem diecezji Daming.

pomocy społecznej, a także przedszkole (*Diocese of Daming [Handan]*). Jej wpływ polega nie tylko na liczbie katolików, ale także na dojrzałości ich wiary. Wielu świeckich z Handan, którzy pracują w różnych częściach kraju, spontanicznie organizuje małe grupy wiary i uczestniczy w pracy duszpasterskiej Kościoła lokalnego. Wielu z nich stało się nawet liderami lokalnego Kościoła, współpracując z księżmi, aby wspólnie pracować na rzecz parafii.

Na początku okresu reformy i otwarcia Kościół znajdował się w bardzo trudnej sytuacji po dziesięcioletnich brutalnych represjach, a wielu ludzi odwróciło się od wiary pod wpływem ucisku ze strony władzy. Kilku księży z diecezji, którzy wyszli z więzienia, próbowało odbudować diecezję, szukając jednocześnie sposobów na przywrócenie utraconej wiary wiernych świeckich. Po prawie 40 latach prób i wysiłków udało się osiągnąć wymierne rezultaty. Jednak w ostatnich latach Chin ponownie zaostrzyły kontrolę nad religią. Sytuacja skomplikowała się jeszcze bardziej po ostatnim porozumieniu chińsko-watykańskim (Masláková i Satorová, 2019, s. 446-463; Liu G., 2019, s. 185-213).

2. Programy formacyjne

W społeczeństwach europejskich łatwiej jest zapewnić wiernym świeckim wychowanie religijne w sposób dostosowany do ich potrzeb. W Chinach rozwój Kościoła podlega wielu zewnętrznym ograniczeniom, zapewnienie systematycznej formacji wiary dla chińskich świeckich jest więc zadaniem dość trudnym. Z tego powodu Kościół przyjął wiele praktycznych metod formacji świeckich, biorąc pod uwagę warunki krajowe w Państwie Środka i rzeczywistą sytuację Kościoła lokalnego.

2.1. Konkursy wiedzy o katechizmie i Biblii

W pierwszym okresie reformy i otwarcia Chin na świat (początek 80. lat XX wieku) formacja katolików świeckich była utrudniona z powodu braku duchownych i sióstr zakonnych w diecezji oraz ograniczeń, wynikających z innych uwarunkowań. Aby pogłębić wiarę świeckich oraz dać im podstawowe zrozumienie dogmatów Kościoła, w wielu parafiach stosowano proste podejście, jakim było przypomnienie katechizmu.

Pod koniec XIX i na początku XX wieku w Chinach istniały różne wersje katechizmu. Pierwsze katechizmy w języku chińskim napisali

już w XVII wieku Ruggieri i Ricci (Kluj, 2021, s. 87-88). Na narodowym synodzie w Szanghaju w 1924 roku uczestniczący w nim biskupi postanowili opracować krótki katechizm, który mógłby być używany w całych Chinach do formacji wiernych świeckich, zwłaszcza dzieci (Metzler, 1980, s. 181-222; Leeb, 2019, s. 42-57).

Katechizmy powszechnie używane w Chinach zostały podzielone na cztery główne części: dogmatyczną, Dekalog, sakramenty, modlitwę. Są one opracowane w formie 377 pytań i odpowiedzi. Posługują się krótkimi i łatwymi do zrozumienia zdaniami (Lin, 2013, s. 124). Jednak ze względu na brak nauki religii wiele dzieci potrafiło je wyrecytować, lecz ich nie rozumiało.

Według wspomnień niektórych księży od 1988 roku w wielu parafiach zaczęto organizować konkursy katechizmowe i nagradzać tych, którzy uzyskali lepsze oceny. Konkurs taki odbywał się zwykle raz w roku – po chińskim Nowym Roku. Na początku był on przeznaczony dla wszystkich. Kilka lat później zawężono ramy wiekowe i od tej pory mogły w nim brać udział wyłącznie dzieci. W ten sposób można było nie tylko zorganizować naukę katechizmu, ale także ją nadzorować. Z relacji wielu ludzi wynika, że katechizmy, które odmawiali w dzieciństwie, mają nadal istotny wpływ na ich życie religijne.

Od początku 90. lat ubiegłego wieku w wielu parafiach położono mocny akcent na studiowanie Biblii przez dorosłych. Analogicznie jak w przypadku katechizmów istnieje wiele chińskich tłumaczeń Biblii. Najstarsze kompletne zachowane wersje pochodzą z początków XIX wieku. Dziś istnieje wiele wariantów tłumaczeń w klasycznym języku chińskim, języku mandaryńskim, a także w wielu dialektach. Podobnie jak w przypadku katechizmów nie można było prowadzić regularnych zajęć formacji biblijnej, dlatego parafie zazwyczaj rozdawały materiały dydaktyczne do nauki, zawierające podstawowe wiadomości o Biblii, łącznie z niektórymi fragmentami Ewangelii. Metoda studiowania Biblii polegała głównie na recytacji poszczególnych jej fragmentów. W wielu parafiach co roku organizuje się konkurs biblijny, najczęściej w tym samym dniu co konkurs katechizmowy (Yik-yi, 2022).

2.2. Rekolekcje i wakacyjne programy formacyjne

Aby lepiej zrozumieć treść wiary chrześcijańskiej, nie wystarczy recytować katechizm i Biblię. Chiny są krajem o stosunkowo niskim poziomie edukacji, a ponadto w ciągu 10 lat rewolucji kulturalnej większość działań edukacyjnych została przerwana. W pierwszych

latach reform w Państwie Środka żyło 230 milionów analfabetów lub półanalfabetów, co stanowiło jedną czwartą ówczesnej ludności Chin. Na obszarach wiejskich odsetek wykształconych wiernych był niewielki (Pietruszewska, 2007). Dlatego też prawie każda parafia wykorzystywała wakacje letnie i czas wolny dorosłych, aby kształcić świeckich w zakresie prawd wiary. Przeprowadzano w tym okresie różnego rodzaju wakacyjne programy formacyjne oraz rekolekcje.

Niektóre parafie zaczęły organizować coroczne rekolekcje dla świeckich jeszcze przed 1980 rokiem. Istniały dwa główne powody, dla których wybierano rekolekcje. Po pierwsze, szkoły i wszystkie instytucje formacyjne zamknięto, stąd w diecezji nie było miejsca na prowadzenie systematycznej formacji religijnej. Po drugie, w tym czasie Kościół dopiero się odradzał, a bolesne doświadczenia 30-letniej katastrofy nie wyszły jeszcze w pełni na jaw. Obawiano się władz państwowych. Działalność Kościoła w sferze publicznej była bardzo utrudniona. W takich okolicznościach rekolekcje stanowiły niewątpliwie dobry wybór.

Zdecydowana większość ludzi żyła na wsi i głównie tam Kościół mógł się rozwijać. Rekolekcje organizowano na ogół jesienią. Było to już po zasiewach, dlatego ludzie mieli więcej wolnego czasu. W niektórych większych parafiach – ze względu na liczbę wiosek – rekolekcje mogły odbywać się w okresie od jesieni do chińskiego Nowego Roku, co trwało ponad dwa miesiące.

Z powodu braku duchownych i sióstr zakonnych osobami prowadzącymi rekolekcje byli na ogół wykształceni wierni świeccy, którzy przeszli formację religijną na poziomie podstawowym. Brakowało ludzi z wykształceniem teologicznym, które w tamtych czasach było niemożliwe do zdobycia. Zazwyczaj proboszcz wybierał kilku pobożnych świeckich, którzy chodzili do szkoły i umieli czytać. Znajdował dla nich odpowiednie książki (większość z nich została przywieziona z Hongkongu lub Tajwanu), drukował kolejne, a następnie dawał je do przeczytania. W dalszej kolejności proboszcz przeprowadzał szkolenie, egzaminując katechistów z treści przeczytanych książek. Po zakończonym szkoleniu katechisci bywali rozsyłani do różnych wiosek, stając się pierwszymi katechistami w diecezji (Fang, 2010, s. 14-15).

Czas rekolekcji trwał zwykle 3-5 dni. Świeccy z okolicznych wiosek gromadzili się w kościele, aby słuchać kazań katechistów i modlić się. Podczas rekolekcji nie wolno było rozmawiać ze sobą, surowo zabraniano także palenia papierosów i picia alkoholu.

Treść rekolekcji stanowiły zagadnienia dotyczące tradycyjnej doktryny Kościoła katolickiego, m.in. rzeczy ostatecznych człowieka,

Dekalogu, przykazań kościelnych, grzechów głównych. Zasadniczym celem rekolekcji było wzmocnienie entuzjazmu wiary u wierzących. Na zakończenie rekolekcji ksiądz odprawił mszę świętą dla uczestników, a wszyscy zyskiwali odpust zupełny.

Inną ważną metodą formacji wiary świeckich były wakacyjne programy formacyjne. O tego typu przykładzie „wakacji z Bogiem” w diecezji Handan wspomina krótka notatka w „Chinach Dzisiaj” z 2012 roku (s. 3-12): „Wakacje z Bogiem» po chińsku. Jak co roku w okresie wakacyjnym wspólnoty katolickie w Chinach organizują różnego rodzaju obozy i spotkania, by pogłębić chrześcijańską formację, doświadczenie wiary, przynależność do Kościoła oraz świadomość misyjną dzieci i młodzieży. Według informacji podanych przez agencję «Fides» około 60 dzieci z parafii Feixiang w diecezji Handan (prowincja Hebei) należy do nowo powstałej «Wspólnoty św. Ludwika Gonzagi». Podczas pierwszej sesji formacyjnej w dniach 5-12 lipca dzieci, przy pomocy księży i sióstr zakonnych, pogłębiały znajomość katechizmu, liturgii oraz Pisma Świętego”.

Wraz z dalszym otwieraniem się Chin i stopniowym uzyskiwaniem większej wolności religijnej liczba seminarzystów i sióstr zakonnych w diecezji zaczęła wzrastać. Po zdobyciu wykształcenia teologicznego zaczęli oni również prowadzić rekolekcje dla świeckich. Stopniowo uświadomiono sobie, jak trudno jest dzieciom i młodzieży uczestniczyć w rekolekcjach z osobami w średnim i starszym wieku. Z jednej strony dzieci i młodzież musiały w ciągu dnia chodzić do szkoły, a na udział w rekolekcjach był czas tylko wieczorem. Z drugiej zaś strony uczestnictwo wraz z dorosłymi w rekolekcjach i słuchanie długich kazań sprawiało, iż dzieci i młodzież nudziła się. Około 1990 roku w niektórych parafiach w czasie wakacji zaczęto organizować lekcje katechizmu dla dzieci. W odróżnieniu od rekolekcji treść wakacyjnych lekcji religii była znacznie bogatsza. Oprócz nauki katechizmu wprowadzono śpiewanie piosenek, gry, oglądanie filmów religijnych itp.

3. Instytucje formacyjne

Oprócz wakacyjnych programów formacyjnych, rekolekcji, szkółki niedzielnej, poradnictwa przedmałżeńskiego itp., organizowanych przez poszczególne parafie, diecezja Handan posiada obecnie kilka instytucji, służących pogłębianiu wiary katolików świeckich.

3.1. Seminarium przygotowawcze

Na początku reformy i otwarcia Kościoła w Chinach stanął przed problemem braku duchownych. Stopniowo w całym kraju powstawały seminaria duchowne. W 1983 roku otwarte zostało Narodowe Seminarium Kościoła Katolickiego w Chinach, które miało być miejscem formacji kapłanów w duchu chińskim (Weimar, 2018, s. 31-51). Wenzel-Teuber (2012, s. 15) podaje liczbę 20 seminariów oficjalnych (wyższych i niższych) oraz około 16 podziemnych. W 2015 roku watykańska agencja informacyjna Fides przekazała wiadomość o sześciu katolickich wyższych seminariach duchownych uznanych przez państwo, w których studiowało 79 seminarzystów (*China's six major...*, 2015; Leung, 2001, s. 657-673).

Pojawił się jednak inny problem. Chociaż kandydaci byli bardzo pobożni i szczerym sercem pragnęli podążać drogą powołania kapłańskiego, większości z nich brakowało nie tylko wiedzy religijnej, ale również podstaw z zakresu edukacji kulturowej. Z tego powodu, aby umożliwić zdobycie odpowiedniego wykształcenia przed wstąpieniem do seminarium, w wielu diecezjach powstały seminaria przygotowawcze, które zapewniały podstawowe kursy. Większość z tych seminariów znajdowała się w prowincji Hebei. W 2012 roku agencja Fides podała informację o utworzeniu takiego seminarium w archidiecezji Xi An (*The preparatory Seminary...*, 2012).

Poza Handan seminaria takie otworzono w diecezjach Cangzhou, Hengshui, Xingtai, Zhaoxian, Shijiazhuang i Tangshan. Poza prowincją Hebei otwarto takie seminaria w diecezjach: Pekin (Beijing), Jinzhong i Hongdong w prowincji Shanxi, Jinan w prowincji Shandong, Kunming w prowincji Yunnan. Istniały też prowincje, w których było niewielu chrześcijan. W takich przypadkach wszystkie diecezje danej prowincji wspólnie zakładały seminarium przygotowawcze, np. w prowincji Gansu i Guizhou.

Seminarium przygotowawcze diecezji Handan zostało założone w 1988 roku. Jego celem było przygotowanie osób zainteresowanych pogłębionym życiem religijnym poprzez zapewnienie im podstawowego wykształcenia z zakresu kultury i religii. Następnie dokonywano selekcji i wybierano tych, którzy odznaczeni byli właściwą postawą etyczną i wiedzą. W ten sposób wybrani kandydaci mogli kontynuować studia filozoficzno-teologiczne w seminarium, przygotowując się do kapłaństwa.

Od drugiej połowy 2013 roku, biorąc pod uwagę niski poziom wykształcenia wielu młodych ludzi w diecezji oraz ułatwienie im

zdobycia podstawowego wykształcenia, ks. Hu Zhanmin, obejmujący stanowisko rektora, po rozważeniu i za zgodą biskupa Yang Xiangtai, utworzył sekcję gimnazjalną przy seminarium Najświętszego Serca Jezusowego. Dzięki temu mógł on rekrutować uczniów ze wszystkich rodzin chrześcijańskich w diecezji. W porównaniu z wczesną fazą seminarium przygotowawczego gimnazjum – oprócz podstawowych kursów doktrynalnych i biblijnych – oferowało zajęcia ogólne z zakresu kultury. Zatrudniono też większą liczbę profesjonalnych nauczycieli.

Nauka w gimnazjum trwała trzy lata. Co roku na egzamin wstępny zapisywało się ponad 200 uczniów, ale ze względu na ograniczone warunki lokalowe seminarium przyjmowało około 100. Największa liczba uczniów wyniosła 310 osób. Młodzież podejmowała naukę w gimnazjum z różnych powodów: niektórzy z nich z zamiarem realizacji powołania kapłańskiego lub zakonnego, inni ze względu na oczekiwania rodziców, którzy jako pobożni chrześcijanie chcieli, aby ich dzieci już od najmłodszych lat otrzymywały wyższe wykształcenie religijne. Jeszcze inni wybierali gimnazjum seminaryjne, ponieważ z różnych powodów nie mogli ukończyć podstawowej edukacji w gimnazjach państwowych.

Po ukończeniu szkoły – z wyjątkiem tych, którzy zdecydowali się wstąpić do seminariów i klasztorów – ponad 40% uczniów zdawało krajowy egzamin wstępny, umożliwiający dalszą edukację. Niektórzy kontynuowali naukę na uczelniach technicznych. W 2018 roku z powodu zaostrzenia chińskiej polityki religijnej gimnazjum przy seminarium Najświętszego Serca Jezusowego zostało zamknięte (Hu Zhanmin, 2020).

3.2. Diecezjalne Centrum Formacji

W marcu 2010 roku w odpowiedzi na potrzeby duszpasterskie diecezji związane ze stopniowym wzrostem liczby wiernych zostało oficjalnie założone Diecezjalne Centrum Formacji. Centrum to koordynuje kilka działań, takich jak: 100-dniowy program formacyjny młodzieży, spotkania małżeńskie, przygotowanie nauczycieli, którzy będą nauczać w dziecięcych szkołkach niedzielnych (szkołkach niedzielnych), Ruch Światło-Życie, inne nieregularne szkolenia krótkoterminowe.

3.2.1. 100-dniowy program formacyjny młodzieży

100-dniowy program formacyjny (w skrócie: 100-Day) rozpoczął się w diecezji Zhaoxian w 2006 roku. Jak już wcześniej wspomniano, w Chinach nie przywiązuje się dużej wagi do edukacji. Wielu nastolatków decyduje się na przerwanie nauki w szkole średniej lub nawet w gimnazjum z przyczyn ekonomicznych. Większość z nich, będąc w wieku 15-20 lat, znajduje się w okresie buntu młodzieńczego. Ponieważ wielu rodziców nie wie, jak samodzielnie wychowywać swoje dzieci i jak się z nimi komunikować, wielu nastolatków stopniowo staje się problematyczną młodzieżą w społeczeństwie. Nie mają oni jasnej wizji życia i wielu z nich wpada w złe nawyki oraz uzależnienia. Z tego powodu Kościół chiński opracował specjalny plan wychowawczy dla tych nastolatków, czyli 100-dniową formację, aby w ciągu 100 dni ukształtować ich osobowość i właściwe wartości życiowe.

Obecnie ta 100-dniowa formacja odbywa się w trzech diecezjach: Zhaoxian, Handan, Cangzhou. W diecezji Handan program ten rozpoczął się w 2010 roku i jest organizowany dwa razy w roku – raz dla chłopców i raz dla dziewcząt. Ze względu na ograniczone warunki jednorazowo może być zapisanych tylko 40 uczniów. Z tego powodu kurs przechodzi tylko 80 młodych ludzi rocznie. 100-dniowa formacja obejmuje sześć wymiarów (Li Shiwei, 2020):

1° kształtowanie wartości i postaw etycznych: kultywowanie u młodych ludzi prawidłowych wartości etycznych w trzech aspektach: sumienia, prawa społecznego, nauczania biblijnego;

2° podstawowa wiedza o Kościele: Biblia, doktryna, liturgia, sakramenty, modlitwa, które pomagają dzieciom i młodzieży zrozumieć wiarę Kościoła i żyć tak, jak powinni żyć chrześcijanie: kochać Boga i bliźnich;

3° rozwój osobowości: psychika wielu dzieci została zraniona z różnych powodów (np. rozwód rodziców, przemoc domowa); centrum formacyjne zaprasza profesjonalnych nauczycieli psychologii, aby pomogli młodym ludziom wyleczyć się z urazów poprzez m.in. terapię psychologiczną, poradnictwo konwersacyjne, gry i w ten sposób stopniowo osiągnąć dojrzałość emocjonalną;

4° komunikacja rodzic-dziecko: wielu nastolatków ma złe relacje z rodzicami, dlatego podczas formacji ośrodki zaprasza rodziców na jeden bądź dwa dni; poprzez wykłady, gry oraz wspólne spędzanie czasu eliminuje się przepaść między rodzicami a dziećmi, pomaga się im zrozumieć siebie nawzajem, poprawiając wzajemne relacje;

5° miłość i małżeństwo: poprzez wyjaśnianie, czym jest sakrament małżeństwa, pomaga się młodym ludziom w zrozumieniu znaczenia miłości i małżeństwa oraz stworzeniu prawidłowego związku;

6° ochrona środowiska: poprzez przekazywanie wiedzy na temat ochrony środowiska zachęca się młodych ludzi do dbania o środowisko (m.in. oszczędzania wody i energii elektrycznej).

Wychowawcami tego 100-dniowego programu są w większości księża oraz siostry zakonne z diecezji, którzy w procesie formacji stają się nie tylko nauczycielami, ale także przyjaciółmi i towarzyszami. W przypadku niektórych kursów specjalistycznych (takich jak psychologia) konieczne jest zatrudnianie profesjonalnych nauczycieli.

Przez ponad 10 lat więcej niż 800 młodych ludzi ukończyło 100-dniowy kurs w centrum formacyjnym. Zgodnie z opiniami proboszczów i rodziców tych młodych ludzi większość z nich po 100 dniach formacji znacznie zmieniła swoją osobowość oraz umocniła wiarę. Niektórzy z nich służą podczas mszy świętych jako ministranci i lektorzy. Inni wstąpili do seminarium duchownego.

3.2.2. Spotkania małżeńskie

Program „Spotkanie małżeńskie”, czyli znany angielski program *Marriage Encounter (Worldwide Marriage Encounter)*, jest uważany za największy i międzynarodowy program pogłębiania duchowości małżeństw. Rozpoczął się on w Ameryce Północnej. Misją spotkań małżeńskich jest głoszenie wartości małżeństwa i święceń kapłańskich w Kościele i w świecie. Ponieważ spotkania te odbywają się zazwyczaj w weekendy, nazywane są również „weekendami spotkań małżeńskich”.

„Weekendy spotkań małżeńskich” to szczególny czas dla małżeństw z dala od wszelkich trosk i problemów związanych z pracą, wychowaniem dzieci itp. Spotkania prowadzi na ogół zespół, w skład którego wchodzi trzy małżeństwa i jeden ksiądz. W trakcie takiego weekendu małżonkowie uczą się sposobów komunikacji interpersonalnej, które pomagają parom w zdrowy, konstruktywny sposób połączyć się w obszarach, mogących pogłębić ich intymność i więź w duchu wiary.

Pierwsze doświadczenia *Marriage Encounter* w Chinach sięgają roku 2000. W diecezji Handan spotkania małżeńskie rozpoczęły się w 2019 roku. Wprowadził je ks. Zhu Xile. Ich celem nie jest rozwiązywanie problemów małżeńskich, ale pomoc parom, które chcą poprawić

i wzmocnić swoje relacje. Spotkanie rozpoczyna się zwykle w piątek wieczorem, a kończy w niedzielę po południu. Jednorazowo można przyjąć 20 par. Do roku 2019 w diecezji Handan zorganizowano 40 sesji, w których udział wzięło prawie 800 par. Ponadto uczestniczyło w nich 22 księży, 98 siostr zakonnych i czterech seminarzystów. Obecnie zespół w Handan liczy dziewięć małżeństw i czterech księży. Służą oni nie tylko w diecezji Handan, ale często wyjeżdżają także do Xingtai, Shijiazhuang, Anyang i innych diecezji, aby pomóc w organizacji weekendowych spotkań małżeńskich (Zhu, 2020).

3.2.3. Formacja nauczycieli do szkół niedzielnych dla dzieci

Szkółki niedzielne zostały po raz pierwszy założone w XVIII wieku w Anglii, a ich celem było zapewnienie edukacji pracującym dzieciom (Stella, 1976, s. 219-225; Li, 2020.) Szkołka niedzielna stała się popularna w Chinach dopiero w ostatnich latach. W niedzielę, kiedy odprawiana jest msza święta, dzieci gromadzą się w oddzielnym pomieszczeniu, a wolontariusze uczą je śpiewu, tańca lub innych pożytecznych rzeczy. Początkowo chodziło o umożliwienie rodzicom spokojnego uczestnictwa w liturgii. Stopniowo zaczęto jednak wykorzystywać ten czas do systematycznej formacji religijnej dzieci oraz przygotowywania ich do przyjęcia sakramentów świętych. Nauczycielkami szkółki niedzielnej są wolontariuszki – zazwyczaj pobożne kobiety. Ponieważ większość z nich nie otrzymała systematycznego wychowania w wierze, dlatego też napotykają wiele trudności w swojej pracy. Aby im pomóc, w 2013 roku Diecezjalne Centrum Formacji rozpoczęło szkolenie nauczycieli szkółek niedzielnych. Szkolenie to obejmuje głównie dwie metody – Katechezę Dobrego Pasterza oraz Ilustrowaną Metodę Pięciu Kroków.

Katecheza Dobrego Pasterza to biblijno-liturgiczna katecheza dla dzieci od trzeciego roku życia, która wywodzi się z tradycji Montessori, a opracowana została w Rzymie w 1954 roku. Z kolei Ilustrowana Metoda Pięciu Kroków została stworzona przez s. Idę Peterfy, założycielkę Stowarzyszenia Czcieli Najświętszego Serca Jezusowego. Ilustrowane objaśnienia przedstawione w pięciu krokach pomagają uczniom i katechetom koncentrować się na lekcji, a w centrum każdej z nich znajduje się zaproszenie do głębszej relacji z Bogiem. Te pięć kroków to: przyciągnięcie uwagi, ilustrowane wyjaśnienie, powiązanie z życiem, cotygodniowa praktyka, podsumowanie i wnioski (Peterfy, 2009, s. 220).

3.2.4. Ruch Światło-Życie

Ruch Światło-Życie jest jednym z ruchów odnowy w Kościele katolickim, który ma swoje korzenie w nauczaniu Soboru Watykańskiego II, a rozwinął się w Polsce. Założyciel Ruchu Czcigodny Sługa Boży ks. Franciszek Blachnicki (1921-1987) zaszczylił swoim następcom wizję parafii jako żywej wspólnoty wspólnot oraz przekonanie, że odnowa Kościoła zaczyna się w parafii. Dlatego grupy formacyjne na różnych poziomach chcą pomagać w przekształcaniu parafii w żywe wspólnoty.

Podstawowymi metodami, poprzez które realizowany jest program formacyjny Ruchu Światło-Życie, są rekolekcje zwane oazami, a także małe grupy formacyjne. Małe grupy członków Ruchu tworzą zwykle wspólnotę w parafii. Cztery razy w roku członkowie Ruchu uczestniczą w tzw. dniach skupienia, które gromadzą osoby należące do różnych gałęzi Ruchu z kilku parafii, a nawet całej diecezji.

Diecezja Handan jako pierwsza w Chinach wprowadziła ten Ruch do swoich struktur. W 2008 roku odwiedzili ją księża z Polski – o. Antoni Koszorz SVD oraz ks. Czesław Noworolnik. W 2009 roku ks. Zhu wraz z trzema studentami został zaproszony do udziału w pierwszej fazie szkolenia formacyjnego Ruchu Światło-Życie w Polsce, a następnie uczestniczył w drugiej i trzeciej fazie. W 2011 roku ks. Adam Wodarczyk (obecnie biskup pomocniczy w archidiecezji katowickiej) oraz ks. Adam Pradela, a także pięciu liderów ekip zostało zaproszonych do diecezji Handan, by oficjalnie wprowadzić Ruch Światło-Życie do Kościoła w Chinach (Zhu, *Oasis*).

Od 2011 do 2014 roku w każde wakacje w Diecezjalnym Centrum Formacyjnym odbywała się jedna sesja formacyjna. Do tej pory w szkoleniach wzięło udział ponad 3000 osób. Oprócz osób z diecezji w szkoleniu biorą udział księża, siostry zakonne oraz wierni świeccy m.in. z Henan, Xingtai, Tianjin, Szanghaju, Shijiazhuang, Anhui, Guangzhou. Od 2019 roku s. Wang, odpowiedzialna za Ruch Światło-Życie w Diecezjalnym Centrum Formacyjnym, zaczęła promować ten Ruch w innych diecezjach, a w sierpniu tegoż roku przeprowadziła pierwsze szkolenie w Shijiazhuang.

3.3. Centrum Formacji Uczniów

Papież Franciszek często mówi o „uczniach-misjonarzach”. Idea formacji uczniów była pierwotnie koncepcją Kościoła protestanckiego, opartą na redefinicji roli wiernych świeckich we współczesnym

Kościół. Wierni świeccy jako największa grupa w Kościele mają czynić chrześcijan uczniami Chrystusa w nowej epoce. Formacja uczniów jest bardziej skoncentrowana na misji chrześcijanina.

Koncepcja formacji uczniów w Kościele katolickim w Chinach kontynentalnych została po raz pierwszy wprowadzona przez ks. Fei Jishenga z diecezji Shenyang w 2007 roku. Później model ten został przejęty przez kilka innych diecezji i stał się powszechny w Państwie Środka. Obecnie w Chinach siedem diecezji założyło centra szkoleniowe dla uczniów. Są to diecezje: Shengyang w prowincji Liaoning, Shunde (oficjalnie diecezja Xingtai), Handan, Cangzhou i Tangshan w prowincji Hebei, a także diecezja Sanyuan w prowincji Shaanxi oraz diecezja Zhoucun w prowincji Shandong.

W diecezji Handan kurs formacji uczniów został wprowadzony przez ks. Liu Xiuhua w sierpniu 2009 roku i w tym samym roku zostało formalnie utworzone diecezjalne Centrum Formacji Uczniów. Centrum szkoleniowe jest otwarte dla uczniów z całego kraju dwa razy w roku, za każdym razem przyjmując 280 z nich. Aby ułatwić osobom świeckim uczestnictwo w kursie, zajęcia szkoleniowe dla uczniów odbywają się zazwyczaj według schematu 12 okresów w ciągu trzech lat, co oznacza, że czas szkolenia każdej sesji jest rozłożony na trzy lata, każdy rok ma cztery okresy, a każdy okres trwa 10 dni. Kursy koncentrują się na studiowaniu Biblii i szkoleniu kaznodziejskim (formacji kaznodziejskiej).

Szkolenie uczniów jest nową metodą szkolenia, która ma trzy cechy charakterystyczne. Po pierwsze, koncentruje się na kształtowaniu życia duchowego i zmianie życia religijnego uczniów, aby ten okres był nie tylko etapem wpajania wiedzy, ale także procesem kształtowania życia. Po drugie, szczególną uwagę zwraca się na studium Biblii, nie pomijając jednocześnie podstawowego nauczania katechizmu. Po trzecie, zwraca się uwagę na pielęgnowanie świadomości misyjnej oraz praktycznych umiejętności ewangelizacyjnych.

Oprócz kilku księży z diecezji w Centrum Formacji Uczniów pracują również księża, siostry zakonne, a nawet wierni świeccy z innych diecezji. Poza tym ośrodek często zaprasza pastorów protestanckich, aby i oni nauczali Biblii. Jednakże istnieje wobec nich specjalny wymóg, tzn. z kursu muszą zostać usunięte treści sprzeczne z wiarą katolicką.

Do 2019 roku przez Centrum Formacji Uczniów przewinęło się ponad 8000 chrześcijan świeckich z ponad 80 diecezji. Choć przez ośrodek przeszło wiele osób i wywarł on pozytywny wpływ na ewangelizację Kościoła w Chinach, to jednak ekipa prowadząca

szkolenia budzi pewne kontrowersje. Z jednej strony absolwenci Centrum odgrywają ważną rolę w wielu parafiach. Z drugiej strony fakt, iż model formacji wywodzi się ze wspólnot protestanckich i na szkolenia zapraszano wielu protestanckich pastorów, niekiedy znajduje odzwierciedlenie w nietypowych formach modlitwy, np. tańcach, publicznych modlitwach z donośnym głosem i nietypowymi gestami (Liu X., 2020).

Podsumowanie

Być świętym i głosić Ewangelię – te dwa ważne zadania Jezus Chrystus pozostawił nie tylko duchownym, ale każdemu chrześcijaninowi, który przez chrzest stał się członkiem Kościoła. Reforma i otwarcie stanowiły punkt zwrotny we współczesnym społeczeństwie chińskim, w którym znalazła się przestrzeń, umożliwiającą odnowienie Kościoła katolickiego po prawie 30 latach prześladowań. Dzięki ciągłym wysiłkom i eksperymentom Kościół znalazł sposoby formacji świeckich, które są odpowiednie dla lokalnego kontekstu w tak szczególnym środowisku, jakim są Chiny. Pierwszym były spontanicznie organizowane konkursy wiedzy katechizmowej i biblijnej. Później stopniowo powstawały instytucje formacyjne, takie jak: seminarium przygotowawcze, Diecezjalne Centrum Formacji, Centrum Formacji Uczniów. To drugie koordynuje takie ruchy, jak: 100-dniowy program formacyjny młodzieży, spotkania małżeńskie, formacja nauczycieli do szkół niedzielnych oraz Ruch Światło-Życie. To właśnie te niezbyt systematyczne metody formacji świeckich odegrały istotną rolę w rozwoju diecezji Handan i sprawiły, że stała się ona jedną z najbardziej kwitnących diecezji w Chinach.

Niestety, pod koniec grudnia 2019 roku w Wuhan w Chinach odkryto nowy koronawirus – COVID-19, który szybko rozprzestrzenił się na całym świecie. Pandemia nie tylko wywołała wstrząs w gospodarce światowej, lecz także wywarła ogromny wpływ na Kościół. Szczególnie w Chinach podjęto surowe środki walki z wirusem. Kościoły były zamykane wszędzie tam, gdzie dotarł wirus, a praca formacyjna świeckich stała się prawie niemożliwa. Nie wiadomo jeszcze, kiedy pandemia się zakończy, ale wiadomo, że stała się ona nowym sposobem kontrolowania Kościoła w Chinach. Dlatego też praca formacyjna świeckich niewątpliwie stanie w przyszłości przed nowymi wyzwaniami i trudnościami, a opierając się na dotychczasowych metodach Kościół chiński będzie musiał nadal poszukiwać nowych dróg w dziedzinie formacji świeckich.

Bibliografia

Źródła wytworzone (wywiady telefoniczne)

- Hu Zhanmin, 2020, rektor seminarium przygotowawczego (16.03).
Li Shiwei, 2020, nauczyciel w Centrum Formacji Uczniów (22.04).
Liu Xiuhua, 2020, dyrektor Centrum Formacji Uczniów (23.03).
Zhu Xile, 2020, dyrektor Diecezjalnego Centrum Formacji (14.04).

Źródła opublikowane

- Benedykt XVI, 2007, *Św. Klemens Rzymski. Katecheza podczas audiencji generalnej*, 7 marca [on-line], https://opoka.org.pl/biblioteka-/W/WP/benedykt_xvi/audiencje/ag_07032007.html [dostęp: 16.03.2022].
- Agenzia Fides, 2012, *The preparatory Seminary of the Archdiocese of Xi An begins the school year with 17 new seminarians*, 4 września [on-line], http://www.fides.org/en/news/32142-ASIA_CHINA_The_preparatory_Seminary_of_the_Archdiocese_of_Xi_An_begins_the_school_year_with_17_new_seminarians?msclkid=0941f2e2bbce11eca6e5dab3e2166e78 [dostęp: 22.04.2022].
- Agenzia Fides, 2015, *China's six major seminaries offer 79 new workers for the Lord's vineyard*, 23 lipca [on-line], http://www.fides.org/en/news/38232-ASIA_CHINA_China_s_six_major_seminaries_offer_79_new_workers_for_the_Lord_s_vineyard [dostęp: 23.03.2022].
- Diocese of Daming (Handan)* [on-line], <https://www.ucanews.com/directory/activities/china-daming-handan/209> [dostęp: 14.04.2022].
- Diocese of Yongnian [Yüngnien], Diocesis Iomnienina, Catholic Hierarchy* [on-line], <https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dyngn.html> [dostęp: 13.04.2022].
- Fang H., 2010, *Handan Jiaoqu Shilue* [Historia diecezji Handan], Tainan, Wendao Press.
- Kluj W., 2021, *Wietnamski katechizm de Rhodesa i pierwsze katechizmy misyjne dalekiej Azji*, *Zeszyty Misjologiczne*, t. 41, nr 2, s. 87-88.
- Leeb L., 2019, *The National Synod of 1924 in Shanghai and the Catholic View of Chinese Culture*, *Verbum SVD*, t. 60, nr 1-2, s. 42-57.
- Leung B., 2001, *Communist Party-Vatican Interplay over the Training of Church Leaders in China*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, t. 40, nr 4, s. 657-673.

- Li L., 2020, *Sunday School Training in China*, 7 września [on-line], <https://www.chinasource.org/resource-library/articles/sunday-school-training-in-china/?msclkid=31acf019bbd211ec a3716eabd3a4c755> [dostęp: 20.04.2022].
- Lin K., 2013, *Jiaoli jiangshou shijiang*, Fuzhou jiaogu: jiaoli jiangshou zhongxin.
- Liu G., 2019, *Chinese Catholicism: Self-Identification under the Double Tension of Universalization and Sinicization*, *Ephemerides Iuris Canonici*, t. 59, nr. 1, s. 185-213.
- Masláková M. i Satorová A., 2019, *The Catholic Church in Contemporary China: How Does the New Regulation on Religious Affairs Influence the Catholic Church*, *Religions*, no. 10, s. 446-463.
- Metzler J., 1980, *Die Synoden in China, Japan und Korea 1571-1931*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, s. 181-222.
- Peterfy I., 2009, *Catechist Companion: Ready-to-use Lesson Plans: Creed, Sacraments, Commandments, and Saints*, Liturgy Training Publications.
- Pietruszewska A., 2007, *Alfabetyzacja w Chińskiej Republice Ludowej*, 4 maja [on-line], <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,5289?msclkid=6016f463bbcd11ec96e88238579 be42e> [dostęp: 21.04.2022].
- Religie, chrześcijaństwo i Kościół w Chinach. Kronika. Notatki (kwiecień - lipiec 2012)*, 2012, *Chiny Dzisiaj*, nr 2, s. 3-12.
- Stella D., 1976, *History of Macclesfield*, Didsbury, Manchester & Macclesfield, Morten E.J.
- Strzelczyk G. i Józwiak M., 2017, *Świeccy w Kościele. Wybrane uwarunkowania historyczne sytuacji współczesnej*, *Theological Research*, nr 5, s. 71-91.
- Weimar G., 2018, *The „Sinicized” National Seminary in Beijing: Liu Bainian’s Ideas for a Chinese Catholic Church*, *Religions & Christianity in Today’s China*, no. 4, p. 31-51.
- Wenzel-Teuber K., 2012, *Religie i Kościoły w Chińskiej Republice Ludowej. Przegląd statystyczny*, *Chiny Dzisiaj*, nr 1, s. 12-20.
- Wenzel-Teuber K., 2013, *Religie i Kościoły w Chinach. Przegląd statystyczny 2012*, *Chiny Dzisiaj*, nr 2, s. 19-28.
- Wenzel-Teuber K., 2014, *Aktualizacja statystyk religii i Kościołów w ChRL*, *Chiny Dzisiaj*, nr 2, s. 17-27.
- Worldwide Marriage Encounter: History* [on-line], <https://wwme.org/about-us/history/> [dostęp: 14.04.2022].
- Yik-yi Ch., 2022, *The Catholic Church, The Bible, and Evangelization in China*, Singapore, Palgrave Macmillan.
- Zhu X., *Oasis* [on-line], <http://www.light-life.oaza.pl/joomla/index.php/fr-zhu-xile> [dostęp: 4.11.2022].